
Uitgelezen: bijbeluitgaven in de NBG-bibliotheek (14)

De bijbel van Willem Vorsterman

Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs

Het Nederlands Bijbelgenootschap heeft de beschikking over een bibliotheek, waarin een ruime collectie bijbels opgenomen is. Deze collectie bestaat uit bijbels in het Nederlands en in verschillende andere talen. Prioriteit in de collectievorming hebben de Nederlandstalige bijbels. De collectie bevat ook een behoorlijke hoeveelheid prentbijbels en geïllustreerde bijbels. Wat betreft de niet-Nederlandse talen zijn de voornaamste edities van de Europese landen en verschillende uitgaven uit andere werelddelen voorhanden, waaronder een grote verzameling Indonesische uitgaven. In deze rubriek zal telkens een interessante bijbeluitgave uit de bibliotheek besproken worden. Dat kan een bijzondere oude bijbel zijn, een prentbijbel of een meer moderne bijbel die speciale toelichting verdient. De bijbeluitgave die nu in deze rubriek aan de orde komt, is de Vorstermanbijbel uit 1528.

Van de zestiende-eeuwse bijbels die na het Nieuwe Testament van Luther uitgebracht zijn, neemt de bijbel van de drukker Willem Vorsterman een bijzondere plaats in. Vorsterman, die in Zaltbommel geboren was, begon zijn uitgeefactiviteiten in Antwerpen omstreeks 1504 en groeide uit tot een van de grootste drukkers. Hij wilde met zijn uitgaven een breed publiek bereiken en gaf daarom diverse boeken uit op godsdienstig en historisch terrein, maar ook proza, schoolboeken, almanakken, devotiewerken en een muziekboek. Dat Vorsterman een uiteenlopend publiek wilde bedienen, blijkt wel uit het drukken van zowel de pauselijke bul tegen Luther in 1520 als zes Deense Luthervertalingen in 1531.

Bijbeledities

Vorsterman heeft ten minste negentien bijbeledities uitgegeven, waaronder Franse, Latijnse, Deense en Nederlandse waarvan hij er dertien uitgaf. In 1528 verscheen zijn eerste complete Nederlandse bijbel, een zeer goed verzorgde uitgave in folioformaat met prachtige houtsneden van Jan Swart en Lucas van Leyden.

Titelpagina Vorstermanbijbel uit: *De Bibel. Tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naerſticheyt na den Latijnschen text gecorrigeert [...]*, Antwerpen 1528-1531.

Linksonder de kardinaalshoed en het wapen van Francisco Ximenes, in het midden het wapen van Antwerpen en rechts de eenhoorn, het drukkersmerk van Vorsterman.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Van deze eerste complete bijbel verschenen verschillende oplagen die in details – met name in de titelbeschrijving – van elkaar afwijken. In 1531 verscheen weer een complete bijbeluitgave, waarvan het Oude Testament nagenoeg gelijk was aan de editie van 1528. De tekst was geheel nagedrukt van de editie van 1528; zelfs in het colofon is de datum 27 oktober 1528 nagezet. Het Nieuwe Testament van deze editie verschilde echter met dat van de bijbel uit 1528. De titel van Vorstermans bijbel luidt *De Bibel. Tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt na den Latijnschen text gecorrigeert, ende opten cant des boecks die alteratie der hebreusche veranderinge, naerder hebreuscher waerheyt der boecken die int hebreus zijn, ende die griesce der boecken die int griecs zijn ende dinhout voor die capittelen gestelt. Met schoonen figuren ghedruckt ende naerstelijck weder oversien. Cum Gratia et Privilegio*. Dat deze titel op een enkel onderdeel afwijkt van die van de andere edities is onder andere te zien aan het gebruik van een andere schrijfwijze, bijvoorbeeld *De Bibel ...*, *die Bible...* en aan de duidelijke drukfout in *griesce*, dat in andere exemplaren *griescce* is. Ook is er een klein verschil te zien in de plaats van de afbeeldingen op de fraai geïllustreerde titelpagina; de afbeelding van Ezechiël is verwisseld met die van Jesaja.

De uitgave begint met een verklaring van de ‘wethouderen der stad van Antwerpen’ waarin Vorsterman octrooi wordt verleend deze bijbel uit te geven; het is anderen voor een periode van drie jaar niet toegestaan een Nederlandse bijbel te drukken ‘na dexemplar des voorseyde Willems’, op straffe van een boete van driehonderd Carolusguldens. Consent voor deze uitgave was verleend door Nicolaes Coppijn, deken van de St. Pieterskerk te Leuven en kanselier van de daar gevestigde universiteit, en door Claese van Lijre, de schout van Antwerpen. In deze verklaring wordt nog vermeld dat Vorsterman voor het vervaardigen van deze bijbel ‘gheleerde ende ghetrouwe oversetters ende interpretatuers, inder Hebreuscher, Griecscher ende Latijnscher talen, gheleert ende expert zijnde’ ingezet heeft. Zij zullen de tekst ‘ghetrouwelijc doen collationeren, oversien, ende corrigeren’.

Herkomst tekst

De titelbeschrijving wekt de indruk dat we van doen hebben met een vertaling uit de *Vulgata*, dus met een goed rechtzinnige kerkelijke vertaling. Wel zijn in de kantlijn varianten – ‘alteratien’ – geplaatst waarover in de proloog gezegd wordt dat ze letterlijk vertaald zijn uit de Hebreeuwse grondtekst. Hierbij wordt opgemerkt dat men dit niet gedaan heeft om de Vulgaattekst te kritiseren, maar opdat de lezer ‘daer clarder verstant uut mocht hebben, ende niet om eenighe nieuwe opinien te genereren’. In de proloog geven de bewerkers, de ‘correctuers’ van deze bijbel – het

is onbekend wie dat zijn – aan hoe zij te werk zijn gegaan. Zij merken op dat de *Vulgata* de brontekst geweest is. In de marge hebben zij varianten aangegeven uit het Hebreeuws. De correcteurs stellen dat dit nodig was bij die tekstplaatsen waar men door de eigenheid van het Hebreeuws gedwongen werd tot een wat vrijere weergave van de tekst. Ze merkten daarover op dat zij ‘soms den sin vander Latijnscher translatie meer onderhouden, dan die woorden. Want elcke tale heeft haer proprieteyten ende eyghentheden yet uut te spreken, die welcke men in ander talen, soo wel niet uitgesproken en mach, dwelcke zeer ghesciet, in die hebreusche tale, in die welcke bi na alle die boecken des ouden testaments ghescreven zijn’. Door het plaatsnemen van de alternatieve teksten ging men dus op een wetenschappelijk verantwoorde wijze te werk. Men kon immers zien wat de oorspronkelijke tekst weergaf. Voor deze aantekeningen in de marge, zo vermeldt de proloog, had men gebruik gemaakt van de Complutensische polyglot, een beroemde door de paus goedgekeurde bijbeluitgave die in 1522 te Alcalà was verschenen en gemaakt was door een aantal geleerden onder leiding van kardinaal Francisco Ximenes, aartsbisschop van Toledo en als zodanig de hoogste Spaanse geestelijke. Het is dan ook geen toeval dat zijn wapen en kardinaalshoed op de titelpagina een prominente plaats innemen. Verder in de proloog wordt echter opgemerkt dat men een Nederlandse vertaling gebruikt heeft die ‘in die duytsche tale meer ghevolcht hadde die hebreusche lettere die ons bevolen was naerder latijnsche lettere te corrigeren’, wat toch de indruk wekt dat men voor de bewerking een Nederlandse tekst als basis heeft genomen. Er wordt ook aandacht geschonken aan het gebruik van het Nederlands, waarover men opmerkt dat, omdat ‘die duytsche tale, soo menigerley is als Brabants, Vlaems, Gulics, Cleefs, Gelders, etcetera so salmen somtijts vinden, dat woort wille, voor sal, ende met voor tot Moysen, etcetera dat wi nochtans niet gherne ghedaen en hebben, ende somighe des gelijcke woorden, om dat in onse Brabantsche tale niet gemeyn en is’. Men heeft dus gepoogd in de taal het Brabants te volgen, dat door hen kennelijk als standaard werd beschouwd. Zo is inderdaad in deze vertaling *wil* door *sal* vervangen; in een aantal gevallen is, waar *spreken* gevolgd wordt door *tot of met*, in de Vorstermanbijbel *met* door *tot* vervangen.

De correcteurs merken op dat zij niet uit vooringenomenheid of hoogmoed hun werk zijn begonnen, maar veeleer ‘dat eenyegelijc mercken mach, hoe Godt zijn schaepkens voedende is, in die weyde der heyliger schrift, om die te spisen inden ewighen leven’.

Uit nader onderzoek wordt duidelijk dat er door de bewerkers geen gebruik gemaakt is van de Complutensische polyglot, noch van een andere Hebreeuwse tekstuitgave. In een artikel over de Vorstermanbijbel heeft de kerkhistoricus C. Augustijn onderzocht hoe deze bijbel tot stand

is gekomen en welke tekst of afzonderlijke teksten door de bewerkers gebruikt zijn. Tekstvergelijking laat zien dat de bijbeltekst grote overeenkomsten vertoont met de Liesveltbijbel uit 1526, die teruggaat op de Lutherbijbel. In de Vorstermanbijbel hebben de bewerkers bij bepaalde passages, waar de *Vulgata* afweek van de Liesvelttekst, een vertaling uit de *Vulgata* gegeven. De tekst uit Liesvelt werd vervolgens in de marge geplaatst. De in de proloog vermelde methode werd dus wel gevolgd. Men heeft zich echter zeker niet geheel en al gebaseerd op de tekst van Van Liesvelt. Daarnaast is veelvuldig gebruik gemaakt van de uitgave van het Oude Testament van Hans van Ruremund, die in vier delen is verschenen in 1525. Zijn tekst biedt vertalingen uit Luther, de *Vulgata* en de Delftse bijbel uit 1477, die op zijn beurt weer vertaald was uit de *Vulgata*. Zo heeft dus ook de Delftse bijbel, zij het indirect, invloed gehad op de Vorstermanbijbel. Daarnaast hebben de bewerkers zelfstandig de *Vulgata* gebruikt; zo geven Van Liesvelt en Hans van Ruremund beide in Deuteronomium 24:8 ‘die priesteren die Levieten’, terwijl Vorsterman ‘die priesteren van der Levieten geslachte’ direct heeft vertaald uit de *Vulgata* dat ‘sacerdotes levitici generis’ geeft. In zijn artikel geeft Augustijn meer voorbeelden.

Jan Swart, Jona onder de wonderboom, uit: *De Bibel. Tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt na den Latijnschen text gecorrigeert [...]*, Antwerpen 1528-1531.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Naast de vertalingen van Van Liesvelt en Ruremund is bij de weergave van de profeten, zowel in de tekst als in de aantekeningen, invloed waarneembaar van nóg een vertaling: de in 1527 te Worms verschenen profetenvertaling – *Alle Propheten nach Hebraischer Sprach verteütscht* – van de dopers Hans Denck en Ludwig Hätzer, de eerste Duitse vertaling van de profeten direct uit het Hebreeuws. Voor de samenstellers van de Vorstermanbijbel was ook bij de vertaling van de profeten de Liesvelttekst het uitgangspunt, die gecorrigeerd werd aan de hand van de Wormser profetenvertaling.

Voor het Nieuwe Testament gingen de bewerkers eenvoudiger te werk. Daarvoor maakten zij gebruik van één teksteditie, die zij bijna geheel volgden. De tekst van het Nieuwe Testament uit 1528 gaat terug op de uitgave van Christoffel van Ruremund uit 1526, waarin een vertaling gegeven wordt van Luthers Nieuwe Testament uit 1522. Het Nieuwe Testament uit 1531 is ontleend aan een editie van Vorsterman uit 1530, die gebaseerd is op het Nieuwe Testament van Michiel Hillen van Hoochstraten uit 1527. Deze Antwerpse uitgave gaat terug op de vertaling van Erasmus' Nieuwe Testament in het Nederlands uit 1524. De bewerk van de tekst heeft de vertaling vereenvoudigd. Op een aantal plaatsen heeft hij de Erasmustekst vervangen door de kanttekeningen in de marge uit de *Vulgata* en heeft hij gedeelten die Erasmus meer heeft dan de Latijnse vertaling, geschrapt. Bovendien is op enkele plaatsen de Erasmustekst door de vertaling uit de *Vulgata* vervangen.

Epiloog

Duidelijk is dat de bijbel van Vorsterman zeker geen degelijke kerkelijke vertaling uit de *Vulgata* was, hoewel hij op de titelpagina – niet alleen in de tekst, maar ook door de afbeelding van de hoed van kardinaal Ximenes – en in de proloog wel die indruk wilde wekken. Deze vertaling, waarvan zeven herdrukken verschenen, werd met name gelezen door een middengroep die zich wel aangetrokken voelde door het nieuwe op godsdienstig gebied, maar liever niet onder verdenking van ketterij wilde komen. En daarvoor was deze bijbel, in schijn rechtzinnig katholiek, maar in werkelijkheid geheel anders, zeer geschikt. Overigens is ook deze bijbel nooit door de kerkelijke overheid officieel erkend.

De bibliotheek van het NBG bezit een zeer fraai exemplaar van deze bijbel uit 1531. Behalve de houtsneden bevat dit exemplaar ook nog de enige kaart – een afbeelding van de woestijnreis – die oorspronkelijk opgenomen was in de Vorstermanbijbels. Tevens bezit de bibliotheek drie delen van het voor deze uitgave gebruikte Oude Testament van Hans van Ruremund uit 1525.

De Vorstermanbijbel zal volgend jaar met een transcriptie op de website www.bijbelsdigitaal.nl verschijnen, waardoor nader onderzoek naar de tekst en tekstvergelijkingen voor velen makkelijker wordt dan nu het geval is.

Geraadpleegde literatuur

C. Augustijn, 'De Vorstermanbijbel van 1528' in: M.J.M. de Haan e.a. (red.), *In navolging. Een bundel studies aangeboden aan C.C. de Bruin bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden*, Leiden 1975, 78-94.

C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem-Brussel 1993.

A.A. den Hollander, *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545*, Nieuwkoop 1997.

Dr. A.J. van den Berg is bibliothecaris van het Nederlands Bijbelgenootschap;
dr. B.Thijs is fondsredacteur bij Boom Uitgevers.